

KENT KURAMLARI İÇİNDE İSLAM VE ORTADOĞU KÜLTÜRÜNE AĞIRLIK VEREN YAKLAŞIMLAR ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Rana A. ASLANOĞLU*

GİRİŞ

Kent kuramları içinde "İslam Kenti" modeli özellikle Ortadoğu kentlerinin yapısal analizleri için sosyal tarihçiler tarafından geliştirilmiştir. Ortadoğudaki kentleri geleneksel İslam kenti olarak ele alan bu yaklaşımda, kentin dinsel işlevinin mekansal yapıyı belirlediği ve caminin kültürel, eğitimsel, dinsel işlevleri dolayısıyla yapıyı belirleyen en önemli öge olduğu öne sürülmektedir¹. İslam kenti analizleri ilk olarak Grunebaum tarafından yapılmıştır. Grunebaum İslamiyette kenti bir müslümanın dinsel görevlerinin karşılandığı mekan olarak tanımlamaktadır. Kentin bölgesel ilişkileri ancak göçebe toplulukların kentle olan ticaret ve dinsel ilişkileri açısından değerlendirilmektedir. Lapidus ise Grunebaum'un formüle ettiği İslam kenti modelinden hareketle kent mekanını tanımlayarak, toplumsal yapıdaki örgütlenme biçimini analiz etmiştir².

Bu yazı çerçevesinde Lapidus'un İslam Kenti modeli 10. yy. ve 15. yy. arasında Ortadoğu'da yapılan çalışmalar kapsamında değerlendirilecektir. Lapidus'un modelinin oluşumunda sosyal yapı örgütlenmelerinde özellikle 12. ve 15. yy.

* Yard. Doç. Dr.; Uludağ Üniversitesi İ.İ.B.F., Kamu Yönetimi Bölümü.

1 Aktüre (1981: 8).

2 Lapidus (1969: 51).

arasında Memluk döneminde Halep ve Şam kentlerinin analizinden yararlanmışır. Lapidus modeli içinde, İslam kentlerinin kendi kentine yeterli birimler olduğu ve kırsal kesimden radikal bir şekilde ayrıldığı varsayımının, inceleme yaptığı bölgede tümüyle geçerli olmadığını belirtmektedir³. Buradan hareketle, Lapidus modelini aşağıdaki noktalar çerçevesinde ele almıştır.

- Ortaçağ İslam sosyal grupları, sosyal gruplar ve kent mekanı arasındaki ilişki
- Kent örgütlenmesinin coğrafi ve dini boyutları.

Çalışma çerçevesi içinde Lapidus'un İslam kenti modeli analiz edilirken, bir taraftan da Ortaçağ kentinin bir başka kavramlaştırması olan Sjoberg'in sanayi öncesi kent yaklaşımı ile benzer ve ayrılan yönleri belirtilerek karşılaştırılması bir değerlendirme yapma yoluna gidilecektir. Söz konusu analizin iki doğrultuda yapılması amaçlanmıştır. Bunlardan ilki İslam kentinde sosyal yaşantı ve sosyal kontrol, ikincisi ise İslam kentinin makroformu ve mekansal yapısının tartışılmasıdır. Sosyal yaşantı tartışılırken İslam kentinde sosyal kontrolü oluşturan mekanizmaların tanımlanmasında Weber'in analizlerinden yararlanma yoluna gidilecektir⁴.

1. İSLAM KENTİNDE SOSYAL YAPI ÖZELLİKLERİ

İslam kentinin sosyal yaşantısının incelenmesinden önce Sjoberg'in ortaçağ kenti kavramlaştırması olan sanayi öncesi kent yaklaşımında sosyal yaşantının hangi toplumsal mekanizmalar çerçevesinde ele alınacağını kısaca belirtmesi gereklidir. Sjoberg sanayi öncesi kent yaklaşımında iki unsurun üzerinde durmuştur. Buna göre sanayi öncesi kentte kullanılan teknoloji türü ve kentte hakim olan güçlü sosyal kontrolün kentsel mekânın oluşumunda etkili olduğunu belirtmiştir⁵. Sjoberg on yıl süren görgül araştırması sonucunda Avrupa'nın bazı kesimleri, Asya, Güney Amerika, Kuzey Afrika gibi sanayileşmemiş geleneksel ilişkilerin sürdüğü bölgelerin kentlerinde ekonomik, demografik, siyasal açıdan önemli benzerlikler saptamıştır. Buna karşılık sanayi öncesi kent ile sanayi kenti arasında temel yapısal farklar vardır. Bu farklılaşmayı yaratan değişken teknolojidir. Burada kentsel yapı bağımlı değişken, teknoloji bağımsız değişken olarak ele alınmıştır. Ancak Sjoberg konuya teknolojik determinizm açısından bakmadığını, kültürel değerlerin, sosyal kontrolün teknoloji üzerinde etkili olabileceğini belirtmektedir⁶.

Sosyal kontrol mekanizmaları olmaksızın kentlerin çevreleri üzerinde etkin olmaları mümkün değildir. Sanayi öncesi kentin sosyal yapısını tanımlayan katı tabakalaşma sistemi, aile, ekonomik yapı, din ve eğitim örgütlenmeleri güçlü

3 Lapidus (1969: 47).

4 Turner (1974: 93-103).

5 Sjoberg (1960: 13).

bir sosyal kontrolün varlığını duyurmaktadır⁷. Sözkonusu kentte evlilik sosyal kontrol uygulanmasında önemli araçlardan biridir. Kentte yaşayan bir kentli evlenmek zorundadır. Lonca örgütlenmesi Sjoberg'e göre sanayi öncesi kentte sosyal kontrolün önemli araçlarından biridir. Loncalar kendi gereksinimleri doğrultusunda ekonomik yaşantıyı örgütlerler. Örgütlenme süreci içinde mesleklere dahil olacak kişilerin seçimi önem kazanmıştır. Üye seçerken gözönünde bulundurulan temel kriter akrabalık ilişkileridir. Bir mesleğe girebilmek için kişinin ne yapabildiğinden ziyade kim olduğu önemlidir. Bir loncaya üye olmak mesleği sürdürmenin tek koşuludur⁸.

Sosyal yaşantıda güçlü bir sosyal kontrolün kent yaşantısına uygulanmasında aile kuramı ve lonca örgütünün önemine değinen Sjoberg dinin sosyal kontrol aracı olmasına ilişkin saptamalarında mezhep farklılaşmasının kentte ortaya çıktığını özellikle, İslamiyette tanımlanmış kuralların bireyin günlük yaşantısını belirlediğini söylemekte ve örnek olarak namaz ibadetinin yapılmasının gerekli olduğu zamanları vermektedir⁹.

Dinin gündelik yaşantıyı düzenlemesinde İslamiyetin diğer dinlerden etkin olduğunun belirtilmesi sosyal kontrolü oluşturması bakımından İslam kenti modelinin tartışılmasında önem kazanmaktadır. Sanayi öncesi kent yaklaşımında evrensel bir tipoloji yaratma amacıyla teknolojinin bağımsız değişken olarak alınması Sjoberg'in analizlerinde din ögesine daha fazla yer verilmesini engellemiştir.

Sjoberg'in kavramlaştırması açısından sanayi öncesi kentinde sosyal yaşantının ana çizgileri belirtildikten sonra yapılması gereken Lapidus'un İslam kenti modeli içinde sosyal yaşantının incelenmesidir. Burada Lapidus'un varsayımı olan İslam kentinin kendi kendine yeterli özgün bir toplumda, kültürel yapıda yer alan birimler olduğu gerçeğinin doğru olmadığını hatırlanması aydınlatıcı olacaktır.

Lapidus, İslam kentinde dinin bir sosyal kontrol ve idari merkez olma açısından kenti etkilediğini öne sürmektedir¹⁰. Lapidus İslam kentlerinde mahallelerin en küçük ancak en önemli sosyal örgütlenme birimleri olduğunu belirtir. Mahallelerde güçlü bir sosyal kontrol olgusu vardır. Lapidus çalışmanın başında da vurgulandığı gibi sosyal örgütlenme analizlerini yoğunlaştırdığı Halep ve Şam kentlerinde mahallelerin sosyal dayanışma mekanı olduğu kadar idari birim olması açısından da önemli olduğunu belirtmektedir. Mahallelerde kent valisine bağlı olan şeyh huzur ve asayişin sağlanmasında, vergi toplanmasında görevlidir. Aynı zamanda mahalleyi törenlerde temsil etmektedir. Lapidus'un mahalle örgütlenmesini öne çıkartmasının nedeni mahallelerin sosyal kontrolün uygulandığı birimler oluşudur¹¹. İslam dini içinde mezhep örgütlenmelerinin analizi mahalle

7 Sjoberg (1960: 221-222).

8 Sjoberg (1960: 190-193).

9 Sjoberg (1960: 265).

10 Lapidus (1969: 49).

11 Lapidus (1969: 51-52).

olgusunu ön plana çıkartan bir diğer unsurdur. Lapidus müslüman toplumlarda her birey şeriatın farklı yorumlanmasından ortaya çıkmış dört mezhepten birine bağlı olduğu için bu örgütlenme ölçeğinin bölgeyi içererek toplum yaşamının en önemli ve geniş kapsamlı toplumsal örgütlenme kademelerinden birini oluşturduğunu söylemektedir¹².

Lapidus'un İslam kent modeli içinde sosyal yaşantıyı ele alırken en önemli saptamalarından biri mezhep örgütlenmelerinin kent sınırlarını aşmalarıdır. Halep ve Şam'da dört farklı mezhebinde etkili olduğu görülmektedir. İslamda mezhepler kent kökenli değildir. Bazen tek bir mezhep kent hayatını yönlendirirken, bazen İsfahan, Semerkand, Şam örneğinde olduğu gibi bölünme Hanefi ve Şafiler arasında olmuştur. Kentler ve çevreleri çeşitli mezhepler arasında bölünmüştür. Bu konuda diğer bir örnek olarak ise Rayyi kenti verilebilir. 12. yy'da Şafiler, Hanefiler ve Süller Rayyi'nin nüfusunu oluşturmaktadır. Burada Lapidus'un vurgusu, mezhep olgusunun bölgesel ölçekte etkili olduğu şeklindedir¹³.

Bir kentte birden fazla mezhebin yerleşiminin İslam'da sosyal yaşantı açısından önemi, bir kentli "ruh" oluşturma mekanizmalarını zorlamasından kaynaklanmaktadır. Bir kentte birden fazla mezhebin olması mezheplerin çizdiği çerçeveler doğrultusunda davranan kentlileri oluşturmuştur. İslam kentlerinin mezhepler denetiminde yönlendirilen ana doğrultusu, Batı ve Doğu kentleri arasında bir karşılaştırma gereği doğurmuştur. Max Weber'in doğu ve batı kentlerini karşılaştıran çalışmaları bu alanda aydınlatıcı olacaktır. Weber kentin doğuda, batıda olduğu gibi müstakil, siyasi güce sahip, kendi kanunlarını çıkartan özel mahkemeleri olan bir birim olmadığını söylemektedir¹⁴. Weber bütünüyle kentsel topluluk olabilmesi için bir yerleşmenin; i) savunma amaçlı kalesi, ii) pazarı, iii) mahkemesi ya da görelî otonom yasaları, iv) kısmi bir ekonomisi ve özerkliği, v) ve bir toplum olmalıdır¹⁵.

Bazı kentlerde otonom lonca gelişimi kentteki topluluk yaşantısını yasal ve siyasi özgürlük tanıyarak feodal etkiden kentleri kurtarmıştır. Kentler bağımsız siyasi yapılardır. Avrupa kentleri savaflara katılmış yasalar imzalamıştır. Kendini dış tehlide karşı korumak için ordular oluşturmuştur. Tersine Asya toplumları bürokratik merkezi, ticari kontrolle ve savaşçı müdahaleci yapıyla karakterize olmuşlardır. Weber bu toplumları patrimoniyal toplumlar olarak nitelendirmektedir¹⁶. Weber'e göre batı kenti Hristiyanlığın getirdiği itici güçle ve tanımlı bir patrimoniyal yapıda yer almadığı için gelişmiştir. Weber batı kentlerinin özerkliği ile Avrupa kapitalizminin oluşumu arasında ilişki kurmaktadır. Turner,

12 Aktüre (1981: 7).

13 Lapidus (1969: 54-55).

* "ruh" sözcüğünün tırnak içine alınmasının nedeni İngilizce karşılığı olan "piety"yi tam karşılamayışıdır. Turner "Weber and Islam" adlı incelemesinde "piety"yi Weber'den alınılıyarak hem kent hem de Hristiyanlık için kullanmaktadır. "Piety"nin sözcük karşılığı dindarca davranıştır.

14 Mardin (1983: 56).

15 Turner (1974: 97).

16 Turner (1974: 98).

Weber'in din üzerine tezlerini tartıştığı "Weber and Islam" adlı incelemesinde, Weber'in İslam kentlerinin patrimonyal yöneticiler tarafından yönetildiği görüşü bağlamında analize ağırlık vermektedir¹⁷. Dış patrimonyal kontrolün sürekli müdahalesi sonucunda İslam kentleri batı kentlerinden ayrılarak bir kentsel topluluk olamamıştır. Örneğin Lapidus'un İslam kentlerinde sosyal yaşantı analizlerini yoğunlaştırdığı Memluk Dönemi (1260-1517) ele alındığında, İslam kentlerinin sosyal bölünmesinin bir kolektif doğası olmadığı, tersine ticaret, ulaşım ve askeri yaşantıyı domine eden Memluk patrimonyalizmine göre oluştuğu izlenmektedir. Memlukulular 13. yy. ortalarında Mısır ve Suriye'nin kontrolünü ele geçirmişlerdir. Memluk bürokratları hizmetleri karşısında toprak garantisi alır ve asker beslerlerdi. Timar sistemi babadan oğula geçmezdi. Yöneticiden bağımsız davranılması engellenirdi.

Weber tanımlarıyla İslam kenti ve batı kenti analizlerinin yapılmasının nedeni, Lapidus'un tanımladığı mezhep örgütlenmelerinin ne dereceye kadar farklı bir sosyal yapı ortaya çıkardığının ana hatlarının kabaça çizilmesidir. Böyle geniş ve analizi güç bir konunun makale sınırları içinde ele alınması kimi eksiklikleri de beraberinde getirmektedir. Bundan sonra ise Sjoberg tarafından geliştirilen sanayi öncesi kent ile Lapidus'un İslam kenti modeline göre sosyal yaşantının karşılaştırmalı incelenmesi sürdürülecektir.

Lonca örgütlenmesinin Memluk-İslam toplumunda zayıf bir örgütlenmeye sahip olduğunu söylemek mümkündür. Memluk döneminde loncalar devlet tarafından oluşturulmuş ve kontrol edilmiştir. İş normları, örgütlenme ve eğitimleri devlet tarafından belirlenmektedir. Kentlerde üretimin kontrolü devlet görevlisi olan muhtesibler tarafından yürütülmektedir. Arifler ise pazarın durumunu incelemek ve muhtesibe rapor vermekle görevlidir. Turner'a göre İslam loncaları, usta ve çırakların kendilerini ve zenaatlerini korumak için kurdukları meslek örgütleri değildir, tersine devlet tarafından devleti otonom kurumlardan korumak için kurulmuştur. Bunun sonucunda loncalar patrimonyal kontrolün aracı olmaktadır. Herhangi bir grup ya da kurumun özerkliği politik ve askeri tekelciliğe karşı tehlike oluşturacağı için dışlanmaktadır¹⁸.

Görüldüğü gibi Sjoberg'in geliştirdiği, sanayi öncesi kentte olduğu gibi güçlü bir sosyal kontrol vardır. Ne var ki sosyal kontrolü oluşturan mekanizmalar farklıdır. İslam kenti modelinde sosyal kontrolün merkezi patrimonyal bir şekilde mezhepler aracılığı ile kent yaşantısını oluşturmada etkili olması Weber'in tanımıyla bir kent topluluğu olmasını engelleyen nedenlerden biridir.

Sjoberg-Lapidus çerçevesi dışında İslam'da kentsel yaşantısını tartışan ve değinilmesi gereken görüşler arasında İbn Haldun'un görüşleri önemlidir. İbn Haldun iki farklı kültür sisteminden söz etmektedir. Bunlardan ilki olan Umran Bedevi, İslam öncesi Arap toplumlarının özelliklerini tanımlarken ikincisi Um-

17 Turner (1974: 99).

18 Turner (1974: 103).

ran Hazari kentli kültürü tanımlamaktadır. Bu iki kültürün ayırdedici özellikleri vurgulandığında kır ve kent toplumu ortaya çıkmaktadır. Kent kültürü otoriteye saygı, belirli bir yerelliğe olan bağlılık ve diğerlerinin haklarına saygı ile tanımlanmaktadır. Göçebe kültüründen kentli kültüre geçişte göçebe kültürün sınırları aşılacak zorundadır. Söz konusu sınırların aşılması için sosyal örgütlenmede yeni bir rasyonaliteye gerek vardır. Bu rasyonalite ise dinle (İslam'la) tanımlanmıştır. İbn Haldun'un bedevileri bir grup halinde tutan "asabiyye" duygusunun ise kentte kaybolduğu, kentte din örgütlenmesinin etkili olduğu görülür¹⁹.

2. İSLAM KENTİNDE MEKANSAL YAPI ÖZELLİKLERİ

İslam kenti modelinde mekansal yapı özellikleri betimlendiğinde, Sjoberg'in sanayi öncesi kenti ile benzerlikler bulmak mümkün olacaktır. Sjoberg'in sanayi öncesi kentinin mekansal deseni ana çizgileriyle belirtildiğinde sanayi öncesi kentin mekansal yapısının kentin ekonomik ve sosyal yapısına uygun olduğu görülür²⁰. Sokaklar yalnız insanların ve taşıt aracı olarak kullanılan hayvanların geçeceği genişliktedir. Yapılar alçak ve sıkıştırılmıştır. Sosyal kontrol etkisi, etnik grup mahallelerinin, çeşitli meslek gruplarının ayrı ve özel kısımlarda yerleşmesinde görülmektedir. Elit tabaka kent merkezinde oturmaktadır. Alt tabakalar kentin dış mahallelerine itilmiştir. Arazi kullanma şekillerinde bir farklılaşma ve ihtisaslaşma yoktur. Konutlar aynı zamanda iş yeri, dinsel binalar aynı zamanda okul hatta alışveriş merkezi işlevi görür²¹.

Lapidus ise İslam kentlerinde mekansal yapının beş ana ögesi olduğunu belirtmektedir. 1. Kale, 2. Saray ve üst kademe yöneticilerinin oluşturduğu, yönetim işlevinin sürdürüldüğü, yapıların oluşturduğu yönetici merkez, 3. Cuma Camisi, hanlar, bedestanlar ve açık pazar yerlerinin oluşturduğu kent merkezi, 4. Mahalleler (yoğun konut alanları), 5. Dış mahalleler²².

Geleneksel yapı içinde mekansal olarak en küçük bölüm mahallelerdir. Her mahalle kendi heterojen cemaati ve küçük pazarıyla belirlenmektedir. Mahalleler arasındaki sosyal dayanışma kimi zaman hemşehrilerinin dini kimlik aramalarını yansıtmaktadır. Etnik mahalleler, yapılan zenaat türüne göre tanımlı mahalleler yer almaktadır. Mahalleler içinde yer alan konutlar sıkıştırılmıştır²³. Lapidus İslam kenti modeli ile Sjoberg'in geliştirdiği kuramsal yaklaşımda mekanda konut alanlarını ve mahalle gruplarını tanımlamada benzerlikler vardır.

Lapidus'un İslam kenti formunu analiz ederken yaptığı en önemli katkılardan biri kır ve kent alanları arasında kesin bir ayrım olmadığını belirtmesidir.

19 Carter (1983: 8).

20 Sjoberg (1965: 321).

21 Sjoberg (1965: 323).

22 Aktüre (1983: 7).

23 Lapidus (1969: 51).

Mahalleler, dış mahalleler, komşu köyler kesin sınırlarla birbirlerinden ayrılmamıştır. Kır ve kent arasında coğrafik ve ekolojik olarak süreklilik vardır. Bu nedenle yerleşim örüntülerinin açıklanması için bölgesel birimlerden söz etmek gereklidir. Lapidus kır ve kent terimleriyle İslam yerleşmelerini analiz ederken aradaki sürekliliğin ihmal edilmemesi gerektiğini vurgulamaktadır. Ancak burada belirtilmesi gereken nokta, İslam kentinin Lapidus'un incelediği bölgede (Orta-doğu'da) farklı bir ekolojide yer almasıdır. İklim ve çevre koşullarının da söz konusu kır ve kent eklenmesinde etkili olduğu düşünülebilir²⁴.

SONUÇ

Lapidus'un geliştirdiği İslam kenti modeli, sosyal yaşantı ve mekanın örgütlenmesi açısından Sjoberg'in sanayi öncesi kent kavramlaştırmasıyla karşılaştırmalı olarak ele alındığında, mekansal yapıda mahalle örgütlenmesi ve kompozisyonu açısından etkileyici benzerlikler olduğu görülmektedir. İslam kenti modelinde de güçlü bir sosyal kontrolün etkisi görülmektedir. Ancak daha önce de tartışıldığı gibi bu sosyal kontrolü oluşturan mekanizmalar farklıdır. Bu çerçevede içinde İslam kültürünün kentlerin mekansal yapısını etkilemede teknoloji değişkeni kadar güçlü olduğunu söylemek mümkün değildir. Hatta Grabar ve İsmail gibi İslam kenti ve sanatı araştırmacıları özgün bir İslam kent deseni olmadığını İslam kentlerinin mekansal karakterlerinin eklenme sonucu ortaya çıktığını belirtmektedirler²⁵.

KAYNAKLAR

- Aktüre, Sevgi;** *19. yy. Sonunda Anadolu Kenti Mekansal Çözümlemesi*, Ankara, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Basım İşliği, 1981.
- Carter, H.;** *An Introduction to Urban Historical Geography*, Edward Arnold, 1983.
- Lapidus, Ira;** "Muslim Cities and Islamic Societies", *Middle Eastern Cities* içinde ed. Ira. M. Lapidus University of California Press, 1969.
- Grabar, O.;** *İslam Sanatının Oluşunu*, Hürriyet Vakfı Yayınları (Çev. Murat Yavuz), 1988.
- İsmail, A.;** "Origin, Ideology and Physical Patterns of Arab Urbanization", *Eksitics*, 33 (195), 1972.
- Mardin, Şerif;** *Din ve İdeoloji*, İletişim Yayınları, 1983.
- Sjoberg, Gideon;** *The Preindustrial City, Past and Present*, New York, Free Press, 1960.
- Turner, Weber and Islam, Routledge and Kegan Paul, 1974.**

24 Lapidus (1969: 68).

25 Grabar (1988: 138-144); İsmail (1972: 113-122).